

עניני ליל הסדר
ארבע כוסות
[א]
ברכה אחרונה על כוס ראשון

שיעור עיכול לאוכל ומשקה

בדרך כלל אנשים מאריכים בסיפור יציאת מצרים, ונמצא א"כ ששוהים הרבה זמן בין כוס ראשון לכוס שני. ולכן התעורר השאלה שמפסידים ברכה אחרונה של כוס ראשון, שהרי הדין הוא שאחרי שיעור עיכול א"א לברך ברכה אחרונה. ולא מיבעיא אם עבר שבעים ושנים דקות שאז בוודאי עבר "שיעור עיכול" אלא אפילו אם עבר פחות מזה יתכן שכבר עבר זמן של שיעור עיכול. דיש שיטות בפוסקים שהשיעור עיכול של משקה הוא פחות משיעור עיכול של אוכל, והפוסקים אומרים שאחרי חצי שעה יש ספק שאולי כבר עבר שיעור עיכול.

[ועי' בסי' קפד סעיף ה עד אימתי יכול לברך, עד שיתעכל המזון שבמעיו. וכמה שיעורו, כל זמן שאינו רעב מחמת אותה אכילה, ומשעה שהתחיל להיות רעב, אע"פ שלא נתעכל עדיין לגמרי, כנתעכל לגמרי דיינינן ליה. וכן נמי לענין אכילת פירות ושתיית יין, אם אינו רעב ולא צמא ותאב לאותם פירות יברך, אם אינו יודע לשער אם נתעכלו. ועי' במ"ב ס"ק כ שכ"ז כשאכל כל צרכו מהלחם או מהפירות אבל אם אכל מעט וחפץ לאכול עוד אלא שלא היה לו יותר מזה בזה קשה מאד לשער השיעור דכל זמן שאינו רעב, כיון שתיכף היה לו ג"כ תאוה אלא שלא היה לו, כתבו הרבה אחרונים דמשערינן בזה עד כדי הילוך ד' מילין [שהוא ע"ב מינוט] ועד כדי שיעור זה מחויב לברך, שבודאי לא נתעכל אפילו אכילה מועטת בשיעור מועט כזה. מסתימת המ"ב משמע שאינו מחלק בין משקה לאוכל, שהרי המחבר מיירי בין באוכל בין בשותה. אבל עי' בסי' קצ' סעי' ב שכ' המחבר שיברך ברכה מעין ג' על כוס של ברכה"מ, ובס"ק ח כ' המ"ב שאם דעתו לשתות עוד לא יברך אחריו אלא לבסוף אחר גמר שתייתו. ודוקא כשדעתו לשתות מיד דאל"ה יש לחוש שמא יתעכל דעיכול של שתייה איננו שיעור גדול כ"כ. ועי"ע בזה בספר שבות יצחק].

קידוש במקום סעודה

שמעתי פעם מהגרשז"א זצ"ל שאם יברך ברכה אחרונה על כוס ראשון אז לא יצא ידי קידוש במקום סעודה, שהרי הפסיק ביניהם. וכמו שמי ששינה מקומו בין קידוש לסעודה, לא יצא ידי קידוש במקום סעודה, ה"נ אם ברך ברכה אחרונה על כוס של קידוש. (ועי' במנחת שלמה ח"א סי' יח אות י')

אבל לכאורה דבריו צ"ע. ראשית מהכ"ת שנחשב להפסק לגני קידוש במקום סעודה, הרי לא הוזכר דבר כזה בכל הפוסקים. ועוד הרי כבר נחלקו הראשונים לגבי הברכות של הד' כוסות. ועי' בטור או"ח סי' תעד שמביא כל השיטות. וז"ל לענין ברכה אחרונה כתב רב אלפס שצריך לברך אחר הב' ואחר הד'. והקשו לדבריו למה יברך אחר הב' והלא הסעודה לפניו והוא פוטר היין שבתוך הסעודה, וא"כ האיך יברך אחריו. ואבי העזרי כתב שיש לברך אחר ראשון ואחר ג' וד'. ורבינו חננאל כתב כוס של קידוש ושלפני בה"מ כיון שיש לו כוס לברך עליו בה"מ אין לברך עליהם על הגפן, אבל כוסות אחרונות על כל אחד יש לברך עליו על הגפן. ורב שרירא ורב האי כתבו שצריך לברך לפני כל אחד וא' אבל ברכה אחרונה לא שאין לברך אלא אחר אחרון. וא"א הרא"ש ז"ל הסכים לדבריהם בברכה אחרונה שאין לברך אלא אחר אחרון וכ"כ הרב רבי יונה.

הרי לן ששיטת הרי"ף הוא שברך ברכה אחרונה על כוס שני. הראב"ה חולק עליו, אבל סובר שמברך ברכה אחרונה על כוס ראשון, שלישי ורביעי. ועי' בב"י שמסביר שיטת הראב"ה, שכיון שמפסיק בין כוס לכוס שלא בעניני אכילה ושתייה, צריך לברך אחריו. מה שאין כן בין שני

לשלישי שאין מפסיק ביניהם אלא בסעודה, וברכת כוס שני פוטר יין שבתוך הסעודה הילכך אין לברך אחריו. הרי לן שיטת כמה ראשונים שמברך ברכה אחרונה בין הקידוש לסעודה. ואפילו הראשונים שחולקים על הרי"ף אין הטעם משום קידוש במקום סעודה, אלא כמו שהביא הטור קושיית בעה"מ **והלא הסעודה לפניו והוא פוטר היין שבתוך הסעודה וא"כ האיך יברך אחריו.** אבל גם הוא מודה שאין בעיא מצד קידוש במקום סעודה. וטענתו על הרי"ף לא שייך לגבי כוס ראשון.

שהייה כשיעור עיכול בין קידוש לסעודה

ועי' באו"ח סי' רעג, ברמ"א וצריך לאכול במקום קידוש לאלתר. וכ' על זה הריק"ש שאם שהה כדי שיעור עיכול בין שתיית היין לאכילה, אז לא יצא ידי קידוש במקום סעודה. אבל עי' בשו"ת גינת ורדים חלק או"ח כלל ג סימן כ ד"ה שמביא המריק"ש וחולק עליו וז"ל ולע"ד נראה שאין לחוש בזה בענין קידוש וקידוש דליל פסח יוכיח שכששותה כוס ב' ומתחיל לסעוד כבר עברה הנאתו דכוס של קידוש בשיהוי שמשיתה בקריאת ההגדה וכשגומר ההגדה צמא הוא לשתות עוד, ואם הוא ת"ח שדורש על כל דבר ודבר תלי תלים שכל המרבה לספר ביציאת מצרים ה"ז משובח. מה גם הטור שכתבו לדין זה ומנהגו לפרש ולהטיל תנאי בדברי הראשונים דמשמע שפיר דאין קפידא בזה.

שיטת מהר"ח או"ז

וממין הגריש"א שליט"א שמעתי, שבאמת אם יעבור שיעור עיכול חייב לברך ברכה אחרונה. הוא מסתמך על שו"ת מהר"ח או"ז סי' רעג. ועי' ש' שהביא דברי סה"מ שהר"י ור"ת לא נהגו לברך ברכה אחרונה על כוס ראשון. אבל בסוף כ' ואני סבור שאפילו לפי דברי ספר המצות שלא תחשב הגדה היסח הדעת, יש לברך אחר טיבול ראשון בורא נפשות. כי **שמא ישהה בהגדה עד שיתעכל הטיבול ראשון במעיו נמצא שלא ברך אחריו.** וכן אחר הכוסות יברך מהאי טעמא. אבל המנהג הנפוץ ביותר הוא לא לברך ברכה אחרונה על כוס ראשון, וצריכים למצא לימוד זכות להצדיק המנהג. וגם הרי כל הראשונים דיברו על הברכות של ד' כוסות, ואף אחד לא העיר שאם שוהה יותר מכדי שיעור עיכול צריך לברך. ובשו"ת גינת ורדים (הנ"ל) דן להדיא על המציאות שעבר זמן של שיעור עיכול בין כוס ראשון לסעודה, ובכל זאת לא העיר לברך מעין גפן על כוס ראשון.

חידושו של הא"א שאם לא הפסיק לאכול יכול עדיין לברך

שו"מ בספר אשל אברהם (בוטשאטש) שכ' בסי' תעד שאפילו אם יעבור הזמן של שיעור עיכול אינו מברך ברכה אחרונה. ועי' ש' שמסביר, שהיות ואינו חייב לברך ברכה אחרונה מן התורה אא"כ אכל או שתה כדי שביעה, א"כ כאן שדעת כל אחד הוא לשתות עוד אז א"כ הרי אין כאן **שביעה והסתפקות**, וממילא אין כאן חיוב ברכה אחרונה. ואע"פ שמדרבנן חייב לברך אפילו אם לא אכל כדי שביעה, אבל כאן שאינו מסיח דעת מלאכול ולשתות אז אפילו מדרבנן אין חיוב ברכה. שאפילו מדרבנן צריך עכ"פ **ברצון שביעה והסתפקות**. יסוד ההיתר של הא"א מבוסס על מושג חדש של שביעה, היינו שגמר בדעתו לסיים אכילתו, שבלעדו לא חייב לברך אפילו מדרבנן. אבל לדבריו באמת לא נחשב שבירך על כוס ראשון, אלא שלא צריך לברך.

גדר שיעור עיכול

ואולי יש לומר את זה בנוסח אחר. דהנה נחלקו המ"א וחזו"א בעיקר גדר שיעור עיכול. דעת המ"א כפשוטו שאם כבר נתעכל המזון במעיו אז אין על מה לברך. ולכן כ' בסי' רטז ס"ק א בשם

הכל בו, שהטעם שאין מברכים ברכה אחרונה על בשמים הוא, משום **דכשמפסיק הריח מחוטמו כבר עברה הנאת**, משא"כ באכילה שנשארה תוך מעיו, עכ"ל. אבל החזו"א (סי' כח, ד) חולק וכו' שאין זה אלא שיעור שנתנו חז"ל עד מתי יכול לברך. עי"ש שמוכיח את זה מאכילת המן שהרי בברכות (מח, ב) כתוב משה תיקן ברכת הזן כשירד להם המן, וביומא (עה, ב) כתוב שהמן נקרא לחם אבירים משום שנבלע באיברים. הרי לן שאע"פ שלא היה שום עיכול במן, בכל זאת ברכו עליו, וע"כ צ"ל ששיעור עיכול אינו אלא שיעור שנתנו חכמים שיחשב עדיין שעת אכילה, ובמן בירכו לאלתר. (ויש לדון על הראיה טובא שאע"פ שנבלע באיברים ולא היה בו שום פסולת, אבל מאן ימר שלא היה תהליך של עיכול, ואכמ"ל) ולדבריו יש לומר שאם לא הסיח דעת מלאכול אז עדיין נחשב באמצע הסעודה ויכול עדיין לברך. שלפי הבנת המ"א שאם נתעכל המזון שוב אין על מה לברך א"א לומר שהברכה שמברך בסוף יחול גם על היין ששתה לפני שעתיים. אבל לפי הבנת החזו"א יתכן שבכה"ג שדעתו לשתות אז לא פג הזמן שעדיין אפשר לברך. ולפי"ז יצא שלא לבד שאינו חייב לברך, אלא שנחשב שברך על כוס הראשון.

בעיקר דברי הא"א עי' בס' מנחת שלמה (חלק א' סי' יח, י) שהק' עליו מדברי הגר"א הובא בביה"ל סימן תעג ד"ה ואינו מברך. דהנה המחבר פסק שאין לברך ברכה אחרונה על כרפס. וכו' על זה הגר"א שהוא הולך לשיטתו לקמן בסי' תעד, דמברך רק ברכה אחת על ב' כוסות הראשונים, משום דהלילא והגדה לא הוי הפסק. ולכן אינו מברך ברכה אחרונה על הכרפס שעל סמך ברכת כרפס יאכל המרור בלי ברכה. אבל לפי שיטת הרמ"א וכפי מנהגנו דמברך אכל כוס וכוס, דא"א לסמוך אברכת כוס ראשון משום דהפסיק בהלולא והגדה, וא"כ א"א לומר דסומכין אנו באכילת מרור אברכת כרפס שהרי הפסיק בהגדה והלילא. וא"כ הרי חייב לברך ברכה אחרונה אחר אכילת כרפס, כיון דלא שייך לסעודה הבאה אחר כך. הרי לן טוען הגרשז"א זצ"ל שאע"פ שדעתו לחזור ולאכול חייב לברך.

עוד העירו ממ"ש המ"ב בסי' קצ, ח. דהנה המחבר כ' שם בסעי' ב שנתה כוס של בהמ"ז יברך ברכה אחת מעין שלש. וכו' עי' המ"ב ס"ק ח ואם דעתו לשתות עוד לא יברך אחריו אלא לבסוף אחר גמר שתייתו. ודוקא **כשדעתו לשתות מיד דאל"ה יש לחוש שמא יתעכל** דעיכול של שתייה איננו שיעור גדול כ"כ עיין לעיל סימן קפ"ד ס"ה. הרי לן להדיא שהמ"ב לא פסק כדברי הא"א, שכאן מיירי שדעתו לשתות עוד, ובכל זאת כ' שאם יש חשש שיעבור שיעור עיכול אז חייב לברך עכשיו.

[ב]

אכילה ושתייה באמצע ההגדה ברכה ראשונה על כוס שני

עצה שימשיך השיעור עיכול ע"י אכילה ושתייה

הנה קיים עצה שכל כמה זמן יאכל או ישתה משהו, ועי"ז יאריך זמן שיעור עיכול. שהרי בסעודה גדולה אע"פ שעובר זמן של כדי הילוך ד' פרסה, בכל זאת מברכים ברכת המזון. ויש מסבירים שהיות ואוכל כל הזמן אין כאן עיכול (אפילו לדברים אחרים), א"כ ה"נ ע"י שממשיך לאכול ולשתות לא יעבור זמן של שיעור עיכול של שתיית היין. אבל לכ' אין זה עצה, שהרי לכמה ראשונים, אסור לאכול ולשתות בשעת הגדה (כמו שיבואר לקמן) ובפשטות כן נפסק להלכה.

שיטת הרי"ף שההגדה הוי הפסק

בין כוס ראשון לשני

כ' הרי"ף בפרק ערבי פתחים שממה שאמר רבינא (פתחים קט, ב) שאין בעיא עם "זוגות" בד' כוסות, משום דכל אחד מצוה בפני עצמה, מוכח שצריך לברך על כל כוס וכוס בורא פרי הגפן. עוד

כ' להוכיח מסוגיא דחולין (פו,ב) א"ר חנינא מודה היה רבי יהודה (שסובר שצריך לכסות הדם בין שחיטת חיה לשחיטת עוף) לענין ברכה שאינו מברך אלא ברכה אחת. ומקשה הגמ' מאי שנא מהא דאמרין שאם אמרו הב לן ונברך שחייב לברך ברכה ראשונה, אם רוצה לאכול עוד. ומשני התם מיכל וברוכי בהדי הדדי א"א, אבל יכול לשחוט ביד אחד ולכסות ביד שני. א"כ ה"נ א"א לשתות ולומר ההגדה ביחד, ולכן חייב לברך על כוס שני.

שיטת בעה"מ ב"מיכל וברוכי בהדי הדדי א"א"

הבהע"מ חולק על הראיה, דרק בברה"מ דהוי סילוק וגמר של האכילה אמרינו "דמיכל וברוכי בהדי הדדי א"א", וכן בכיסוי הדם אם לאו שהיה אפשר לשחוט ולכסות כאחד היה בעיא של הפסק, שהכסוי ג"כ הוי גמר וסילוק של השחיטה. (עי"ע בזה בס' נחלת צבי פרשת אחרי מות שזן באריכות על יסוד זה שכסוי הוי גמר השחיטה. ועי"ש שיש נ"מ לענין נוסח הברכה, וזמן הברכה ואכמ"ל)

בדעת הרי"ף י"ל שהוא חולק וסובר שאין הכסוי גמר לשחיטה ולכן א"א לחלק בין כסוי הדם לאמירת ההגדה, כדברי בעה"מ. אבל יתכן שמודה הרי"ף שכסוי הוי גמר של השחיטה, אבל הוא סובר שאין ברכה"מ גמר וסילוק של האכילה, ולכן אם הגמ' מדמה כסוי הדם לברכה"מ ע"כ שלא תלוי בגמר וסילוק. ועי' בפסקי הרא"ש פרק כסוי הדם סי' ו' שסובר באמת שברכה"מ לא הוי גמר וסילוק, אבל כסוי הדם הוי גמר של מצות השחיטה, עי"ש.

אכילה ושתייה באמצע ההגדה והלל

עוד הק' בעה"מ על מה שכ' הרי"ף שאסור לאכול בשעת ההגדה, שזה לא נכון שהרי כתוב מפורש שבין כוס ראשון לכוס שני מותר לשתות. א"כ אפילו אם נאמר שגם בדבר שאינו גמר וסילוק שייך הפסק מטעם "מיכל וברוכי בהדי הדדי א"א", אבל כאן אפשר ואפשר.

הרמב"ן במלחמות ה' (שם) מיישב שיטת הרי"ף, שזה שנאמר שבין ב' כוסות הראשונות מותר לשתות לא מיירי אלא לפני שהתחיל ההגדה, אבל משמזגו לו כוס שני והתחיל במצוותו לשאול עליו ולדרוש אינו רשאי להפסיק בשתייה. ועי"ש עוד שכ' שאפילו אם נאמר שמותר לשתות בתוך ההגדה אבל בשעת קריאת ההלל בוודאי שאסור, א"כ קריאת ההלל נחשב הפסק. ועי"ע בר"ן שכ' וז"ל שאחר שמזג הכוס לספר עליו יציאת מצרים שהוא מן התורה, אינו בדין שימזוג כוס אחר וישתה.

כדי ליישב שיטת הבעה"מ מהא שבוודאי אסור לשתות בהלל ובכוס שני, צ"ל שס"ל לבעה"מ שברכת כוס שני והלל לא נחשב להפסק אפילו אם אסור לשתות בהם. והטעם דלא גרע מברכת קידוש, שאע"פ שאסור לאכול באמצע הברכה, אינו נחשב להפסק בין ברכת בורא פרי הגפן לשתיית היין משום דהוי צורך הברכה, שבא בשביל זה. א"כ לא מיבעיא ברכת "גואלינו" דהוי ממש כקידוש, אלא אפילו הלל י"ל שסובר כהמרדכי (פ' ערבי פסחים) שיש דין לומר הלל על הכוס, א"כ הוי כמו קידוש. אבל לגבי ההגדה סובר בעה"מ שאין דין לאומרו על הכוס. והרמב"ן ור"ן חולקים וסוברים שיש דין לומר ההגדה על הכוס.

והנה בשו"ע או"ח סימן תעג,א פסק המחבר מוזגין לו כוס ראשון ומקדש עליו, ומברך שהחיינו. ואם חל בשבת, אומר ויכולו. ואם חל במוצאי שבת אומר יקנה"ז, ואם שכח להבדיל ולא נזכר עד שהתחיל ההגדה, ישלים ההגדה עד גאל ישראל ואחר כך יבדיל. ונחלקו המפרשים בטעם הדין, החק יעקב מביא דברי הלבוש שאין להבדיל משום הפסק, והק' עליו דלא מצינו איסור להפסיק באמצע ההגדה. הוא עצמו מפרש שהיות וצריך להבדיל על הכוס, אז נראה כמוסיף על הכוסות. אבל עי' במ"ב סימן תעג ס"ק ד' שמסביר שאסור לו להבדיל מיד, משום שהבדלה טעונה כוס, והמברך צריך שיטעום, ובאמצע הגדה אסור להפסיק בשתייה. ועי' בשער הציון שמקור הדין הוא

הרמב"ן. א"כ לפי"ז בפשטות יהיה אסור לאכול או לשתות באמצע ההגדה, אז אין זה עצה לפטור הבעיא של שיעור עיכול.

אבל ראיתי בס' שבות יצחק (פ' ט) שטוען שאולי גדר האיסור הוא, שיש בזיון לכוס ששותה כוס אחר של יין. ולפי"ז אולי דווקא של יין ולא שאר משקים. ובאמת מלשון הר"ן משמע ככה, שכ' שאינו בדין שאחרי שמזג כוס בשביל לספר עליו סיפור יצי"מ, שימזוג עוד כוס וישתה. משמע דבשאר דברים אין קפידא. וגם ברמב"ן יש דגש בזה **שמזג כוס ושואל ודורש עליו**. וכן הביא בשם הגריש"א שליט"א שמעיקר הדין אין איסור לאכול ולשתות דברים אחרים, אבל אינו מן הראוי לאכול ולשתות, משום שכבר כ' המ"ב שראוי לומר ההגדה באימה וביראה. אבל מי שצמא יכול לשתות קצת מים, ומי שעייף יכול לשתות קפה. ולפי"ז אולי באמת יש עצה להאריך זמן העיכול ע"י שימשיך לשתות.

ברכה אחרונה על כרפס

כבר הבאנו דברי הבה"ל בס' תעד בשם הגר"א שלדידן שמברכים על כל כוס וכוס, אז בהחלט שסוברים כהרי"ף שאמירת הגדה הוי הפסק, א"כ אם אכל כזית מן הכרפס חייב לברך ברכה אחרונה. שהרי כל הסיבה שלפי המחבר שלא מברכים, הוא משום שרוצים להשתמש בהברכה לפטור המרור, אבל לפי הרי"ף בין כל זה לא יפטור את המרור, משום שיש הפסק באמירת ההגדה. והטעם שלא מברכים ברכת הנהנין על מרור צ"ל שנחשב כבא מחמת הסעודה, כמ"ש הרמב"ן. או כמו שתי' רדינו דוד (פסחים קט,ב) משום שיש דין "על מצות ומרורים יאכלוהו" א"כ המרור הוי טפל להמצה.

אבל יש להעיר עליו שהרמ"א כאן אינו משיג על המחבר, כמו שמשיג עליו בס' תעד, א"כ משמע שמסכים אתו לגבי ברכה אחרונה של כרפס. ועי"ע בביה"ל שלפי טעם המ"א למנהגינו שמברכים על כל כוס וכוס, אולי יש לחלק בין ברכה על כל כוס לברכה אחרונה על כרפס. והיינו מש"כ המ"א בס' תעד ס"ק א' וז"ל דאף על גב דהגדה לא הוי הפסק כמ"ש בס' קע"ח (דהיינו שהמתפלל באמצע הסעודה, אינו חוזר ומברך ברכה ראשונה על מה שרוצה לאכול), מ"מ כיון דכל חדא וחדא הוי מצוה בפ"ע מברכין על כל אחד ואחד. אבל עי"ש בביה"ל שדן דגם לטעם זה נאמר שכרפס ומרור הוי שני מצוות, ועליו לברך על כל אחד בנפרד. ולפי"ז יש מאוד ליזהר שלא לאכול כזית מן הכרפס שיש צד גדול לומר שחייב לברך עליו ברכה אחרונה.

בדברי הרי"ף שכל כוס הוי מצוה בפ"ע

בעיקר דברי המ"א יש להעיר, שלכאורה מקורו ברי"ף שכ' וז"ל ואמרי רבואתא **הואיל וכל אחד ואחד מצוה בפני עצמו הוא ברכינן בפה"ג אכל כסא וכסא**. וזה כדברי המ"א שמשום שהם מצוות חלוקות, חייבים לברך על כל אחד ואחד בפני עצמו.

אבל עי' היטב בדברי הרמב"ן שמשמע מדבריו שהטעם שכ' הרי"ף שכל אחד ואחד מצוה בפני עצמו הולך ביחד עם זה שכ' אח"כ שההגדה הוי הפסק. והיינו כמו שמסביר שם הרמב"ן שיש ג' חלוקות של מצוות. יש סוג כמו תפילין שכל אחד מצוה בפני עצמו לגמרי, ולכן אפילו שיחה קלה הוי הפסק. ויש סוג אחר שהם מצוה אחת ממש, ולכן לא שייך בהם שום דבר שמפסיק. והיינו מה ששואל ומשיב בקריאת שמע. ויש סוג שלישי שיש ב' מצוות בקביעות אחת כגון ד' כוסות, ששיחה קלה אינה מפסקת, ורק אם הוקבע לו מצוה אחרת ואסרה לו שתייה ראשונה. משמע מדבריו שמשום שיש כאן ד' מצוות חלוקות, שרק הוקבעו כאחד, (ולא שהם מצוה אחת ממש) אז הדין הוא שאמירת ההגדה הוי הפסק. ולפי"ז אין עיקר הטעם כהמ"א, אלא שזה שהם חלוקים אינו אל סיבה למה ההגדה הוי הפסק. ודו"ק היטב בדבריו.

טעם הט"ז למה מברכים על כל כוס וכוס

הט"ז רס"י תעד מפרש דברי הרמ"א שמברכים על כל כוס וכוס בדרך אחר. שהיות וכל כוס וכוס הוא מצוה בפני עצמו ממילא הוא מכון שברכתו יפטור רק כוס אחת. ועי' במ"א סי' תרלט, יז שמביא שיטת הב"ח שהטעם שמברך ברכת לישב בסוכה על כל סעודה וסעודה הוא משום שאין כוונתו אלא לפטור עד סעודה הבא. המ"א תמה על זה, אטו מי שמכון שברכת ציצית שלו יפטור אותו רק עד חצות האם יתכן שיצטרך לחזור ולברך. ועי"ע בס' תבואת שור סי' כח שדן על דברי הט"ז.

[ג]

חולה בד' כוסות ואכילת מרור

מצטער בשתיית יין

כ' בשולחן ערוך או"ח סי' תעב סעיף י' מי שאינו שותה יין מפני שמזיקו או שונאו, צריך לדחוק עצמו ולשתות, לקיים מצות ארבע כוסות. וכ' ע"ז המ"ב ס"ק לה, ר"ל שמצטער בשתייתו וכואב בראשו מזה ואין בכלל זה כשיפול למשכב מזה. ומסביר שם השער הציון משום שאין זה דרך חירות. וצ"ע שבסי' תעג ס"ק מג משמע מהמ"ב שאינו חייב לאכול מרור אם ע"י זה יחלה. עי"ש ש' שמי שהוא חולה או איסטניס מותר לו ליקח מאיזה מין שערב עליו ביותר. וגם יאכל הכזית מעט מעט בכדי שיעור אכילת פרס דמעיקר הדין יוצא בזה כדלקמן סימן תע"ה, ו. ואם גם זה א"א לו מפני בריאותו עכ"פ יאכל מעט או ילעוס בפיו לזכר טעם מרירות אך לא יברך ע"ז. הרי לן שאינו מחויב לאכול מרור במקום חולי. ושם הרי לא שייך הטעם של דרך חירות, א"כ למה כאן צריך לטעם חדש.

חולה בקיום מצוות

והנה בעיקר הנידון האם חולה שאין בו סכנה פטור מן המצוות, או האם מי שאינו חולה עדיין אלא שחושש שיחלה, חייב לעשות המצוה, עי' בשו"ת בנין שלמה סי' מז שדן בזה באריכות. הנידון שלו הוא האם חולה בלילה ראשונה חייב בסוכה. שהרי שיטת הכל בו הובא ברמ"א (סי' תרמ"ד) הוא שמצטער חייב לאכול כזית פת בסוכה בלילה ראשונה. והטעם הוא משום דפטור מצטער נלמד מ"בסוכות תשבו שבעת ימים" ודרשינו כעין תדורו, וזה רק בשאר לילות, אבל לגבי לילה ראשונה לומדים גז"ש טו טו מחג המצות, שיש חיוב לאכול כזית פת בסוכה, א"כ אין פטור מצטער.

ועי"ש שמביא משנה דסוכה כה, א חולה ושמשיהן פטורין מן הסוכה. והגמ' מביא שיטת רבא שמצטער פטור מן הסוכה. ומק' הגמ' הרי במשנה כתוב רק שחולה פטור משמע שמצטער חייב, ומשני בחולה גם המשמשים פטורים, אבל מצטער רק הוא פטור אבל משמשי חייבים. והק' הבנין שלמה למה לא מתרץ הגמ' שנקט חולה לומר שאפילו לילה ראשונה פטור. אלא משמע שאפילו חולה אינו פטור אלא בשאר לילות, אבל בלילה ראשונה חייב כמו מי שמצטער. (ועי"ש שדוחה הראיה, שא"א לומר שנקט חולה לומר שאפילו בלילה ראשונה פטור, שהרי אנו מפורש במשנה שאפילו בלילה ראשונה פטור)

בעיקר הדיון שלו עי' בחידושי הריטב"א למסכת סוכה (כה, א) וז"ל חולין ומשמשיהן פטורין מן הסוכה. אסיקנא אפילו חש בראשו בלבד ומצטער בה פטור, וטעמא משום דכתיב תשבו כעין תדורו ואין דירה במקום שמצטער, וכך היא המצוה, ואין כאן דחיה שאין דחוי במצות משום מיחושין וחולי אלא בשאי אפשר לקיימן. הרי לן להדיא שאין הבדל בין חולה למצטער. ואדרבה כ' להדיא שאין לפטור מן המצוות מי שיש לו מיחושין. וכן הוא בס' החינוך מצוה שכה, וז"ל שם

ודין המצטער שפטור מן הסוכה, שהתורה אמרה תשבו, כעין תדורו. וכל שכן חולה שפטור גם כן מטעם זה, ואפילו משמשי חולה פטורין. ועי"ע בחי' הרא"ה למס' סוכה (שם) שג"כ סובר שפטור של חולה הוא משום שהוא מצטער.

ועי"ש שמביא דברי הבשמים ראש סי' צד שדן האם חולה שאין בו סכנה מחויב לאנוס עצמו לאכול מצה ומרור. ועי"ש שמביא ראיה מהמשנה שם שנקט חולה ולא מצטער משום שרצה לחדש לנו שחולה פטור גם בשאר מצוות. וזה פלא שהרי הגמ' אומרת שנקט חולה לומר שאפילו משמשיו פטורים. (וכידוע יש פולמוס גדול על ה"בשמים ראש", שבקשר למה שחידש שמאבד עצמו לדעת אינו אלא היכא שהסיבה היה שנמאס לו מן החיים, אבל אם יש לו צרות וכדומה לא נחשב למאבד עצמו לדעת, כ' החת"ס "על דא אזדייף שו"ת בשמים ראש")

אבל עי' בשו"ת רדב"ז חלק ג סימן תכה שדן לגבי חולה שאין בו סכנה, האם חייב במצות שנים מקרא ואחד תרגום. וכ' שלענין החולה רואה אני שהוא פטור לגמרי, ולא יהא אלא מצטער שהוא פטור מן הסוכה שהיא מצות עשה של תורה. וגם זה תמוה שמבואר בראשונים שהטעם שמצטער פטור מן הסוכה הוא משום "תשבו כעין תדורו" א"כ לא שייך בשאר מצוות אלא בסוכה.

טעם הפטור שלא גרע מחומש נכסיו

הבנין שלמה רוצה לחדש שאינו מחויב לעשות מצוה אם ע"י עשיית המצוה יחלה. עי"ש שנימוקו עמו, משום דקי"ל בשו"ע או"ח סי' תרנו שאינו מחויב להוציא יותר מחומש מנכסיו למצוות. א"כ כותב הבנין שלמה שליהיות חולה הוי כמו להפסיד חומש מנכסיו, וממילא הוא פטור מן המצוה. והנה נחלקו הגרע"א והפרמ"ג האם בשביל מצות נר חנוכה חייב להוציא יותר מחומש מנכסיו. דעת הפרמ"ג במש"ז סי' תרעא, ג' דנר חנוכה לא עדיף משאר מצוות, ואינו חייב להוציא יותר מחומש נכסיו. אבל הגרע"א (רס"י תרעא) חולק שהרי בכל המצוות אינו מחויב למכור כסותו ולחזור על הפתחים כדי לקיימם, אבל כדי לקיים מצות נר חנוכה חייב למכור כסותו לחזור על הפתחים, ולמכור כסותו הוי יותר מחומש. אלא ע"כ שמשום פרסומי ניסא חייבם להוציא אפילו יותר מחומש נכסיו. ועי' ביה"ל סי' תרנו.

יישוב על סתירה במ"ב

ולפי"ז כ' בהררי קודש (הערות לס' מקראי קודש סי' לב הע' 5) תירוץ נפלא על הסתירה במ"ב. דמה שכ' לגבי ד' כוסות שפטור אם יפול למשכב משום דאין זה דרך חירות, ולא כ' כמו שכ' לגבי מרור שאינו מחויב לקיים המצוה אם יביאו לחול, ה"ט דבשביל ד' כוסות הרי חייב לחזור על הפתחים, א"כ לפי הבנין שלמה אין מקור לומר שאינו חייב במצוה אם יחלה, ולכן רק משום דאינו דרך חירות הוא שפטור. משא"כ לגבי מרור שאין חיוב למכור כסותו, אז אין חיוב לקיים המצוה אם יחלה, דלא גרע מהוצאת יותר מחומש מנכסיו.

[ד]

בדברי הגרי"ז ביסוד חיוב ד' כוסות

חיוב שתייה או כוס של ברכה

התוס' ריש ערבי פסחים (צט"ב, ד"ה לא יפחתו) חידשו שאפילו לגבי ד' כוסות קיים הדין של שומע כעונה. עי"ש שדייקו ממתני' שאפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייבים לתת לו ד' כוסות, שמשמע קצת שאין נותנין לבניו ולבני ביתו כי אם לעצמו והוא מוציא את כולם בשלו. וסברא הוא דמאי שנא ארבע כוסות מקידוש דכל השנה שאחד מוציא את כולם. ועי' חי' הגרי"ז על הר"מ הל'

חו"מ שמביא קושיא מאביו הגר"ח, שלכאורה אינו דומה לקידוש, דשם אין חיוב שתיית הכוס, אלא שיש דין של כוס של ברכה ולכן אחד יכול להוציא את חבירו יד"ח, משא"כ בד' כוסות שיש חיוב שתיית ד' כוסות, א"כ איך א' יכול להוציא לשני.

ועי"ש שמדייק מדברי הר"מ שחולק וסובר באמת שבד' כוסות חוץ מדין כוס של ברכה, יש גם חיוב שתיית ד' כוסות, דרך חירות. וזה הפשט בגמ' (ק"ז, ב) ד' כוסות תקנו חז"ל דרך חירות כל חד וחד נעביד ביה מצוה.

ועי"ש בסוף שכ' שי עוד נ"מ האם יוצאים ידי חובת ד' כוסות בחמר מדינא. שאם נאמר שאין כאן אלא חיוב כוס של ברכה אז יוצא גם בחמר מדינא, אבל אם נאמר שיש חיוב שתיית ד' כוסות דרך חירות, אז אינו יוצא אלא ביין.

ועי' בהגדת הגרי"ד שמביא סיפור שבשנות המלחמה, לא היה למשפחת סאלאווייצקי מספיק כסף בשביל יין לכולם. אז היה דיון האם כדאי לקנות חמר מדינא לכל אחד ואחד, או יין רק לאחד מהם, ויוציא את כולם ידי חובתם מדין שומע כעונה. הפסק היה לקנות יין בשביל אחד והוא יוציא את כולם. והטעם שלפי דברי הגרי"ז אין מעלה בד' כוסות של חמר מדינא על אחד שיוציא אותם מדין שומע כעונה. שבין כל הדין שתיית ד' כוסות לא יקיימו, והדין כוס של ברכה יוכלו לקיים ע"י שאחד יוציא את כולם. ולכן עדיף לקנות יין בשביל אחד מהם, שלפחות אחד מהם יכול לצאת גם דין שתיית ד' כוסות דרך חירות.

אבל המ"ב חולק על פסק זה. שיעויין בסי' תעד שכ' המחבר בסעי' י שחייב לשתות יין אפילו אם שונא יין או שהיין מזיקו. וכ' ע"ז המ"ב שבקידוש של כל השנה יכול לצאת ע"י אחרים, אבל בד' כוסות צריך לשתות. ואח"כ כ' המ"ב שאם יש לו יין צמוקים או חמר מדינא יכול לצאת ידי חובתו גם בלי יין. הרי לן שסובר המ"ב שאע"פ שיש דין שתיית ד' כוסות יכול לצאת ע"י חמר מדינא או יים צמוקין.